

החברה המזרחית הישראלית
الجمعية الشرقية الاسرائيلية
THE ISRAEL ORIENTAL SOCIETY

רוח מזרחית

ביטאון החברה המזרחית הישראלית

גיליון מספר 5 / חורף 2007

רוח מזרחית

כתב העת האלקטרוני של החברה המזרחית הישראלית

חורף 2007

גיליון מספר 5

תוכן העניינים

דבר העורך	אסף דוד	4
לזכרו של נגיב מחפוז		
נגיב מחפוז, 1911—2006	מנחם מילסון	8
הקסם בשתי לווייתיו של נגיב מחפוז	דלאל אל-בַּזְרִי	11
מאמרים		
על כיתובים בערבית בשטרות הכסף ובמטבעות של ישראל	נריהו שנידור	14
המונח 'עֹלְמָה' (גלובליזציה) ויחס האסלאם לתרבות המערבית: גישתו של השיח' יוסף אל-קַרְצ'אֵוּי	שגיא פולקה	21
התפתחות התקשורת הערבית: היבטים תרבותיים ואידיאולוגיים וזיקתם לפוליטיקה ולמשטרים במזרח התיכון	חיים קורן	28
ביקורת ספר		
על ספרו של גיל אייל, 'הסרת הקסם מן המזרח'	אהוד טולידאנו	36
מצד אחד		
ישראל – ירדן: ניתוח של יחסים אסטרטגיים עם מדינה שכנה	גדעון בכר	43
מצד שני		
הערות על התגובה הערבית למלחמת לבנון השנייה	יוסף סופר	48
תעודות		
התנסות בדיאלוג עם 'האחר'	עֶרְיָב אל-רַנְתָאוּי	53
מכתב לנשיא ארה"ב ג'ורג' בוש	מישל פֵילוֹ	54
ממקור ראשון		
על עיון מחודש בהיסטוריוגרפיה של מפלגת הבעת' העיראקית, קריאות להחייאת תפקידו של אש"ף ועוד	עידו זלקוביץ'	56
קולנוע		
סקירת הסרט 'עֵמָאֲרַת יַעֲקֹבִיאַן'	שריאל בירנבוים	63
כנסים		
'נג'יב מחפוז': האדם והיוצר' – יום עיון במכללת אורנים, 9 בנובמבר 2006	שלומית גרשון-קניאל	66

מקדם

תל אביב בראי העיתונות הערבית
בחמש השנים הראשונות להווסדה (1909—1914)
יעקב יהושע 69

ביכורי מחקר

שינוי זיכרון קולקטיווי של סכסוכים בלתי נשלטים
רפי נץ-צנגוט 76

יומן מסע

'בית הלל וְהַאֲבִי':
רשמים משליחות בקטר, דצמבר 2005—פברואר 2006
אמיר ויסברוד 81

חדש על המדף

ערן שישון 87

ידיעון

המזרח החדש: הווה ועתיד
אלי פודה 96

חדשות החברה המזרחית הישראלית
שי זהר 97

'פורום בר':

תקצירי ההרצאות מן החודשים אוקטובר—דצמבר 2006
98

אירועים, כינוסים, הרצאות וימי עיון
100

מערכת הביטאון:

assaafd@mscc.huji.ac.il
sophronius@mscc.huji.ac.il
eran@reut-institute.org
sarielb@gmail.com
zelko@netvision.net.il
orient@mscc.huji.ac.il

אסף דוד – העורך האחראי
יוסף סופר – עורך מדור 'תעודות'
ערן שישון – עורך מדור 'חדש על המדף'
שריאל בירנבוים – עורך מדור 'קולנוע'
עידו זלקוביץ' – עורך מדור 'ממקור ראשון'
מזכירות החברה המזרחית
עיצוב הלוגו: אורית ואסף לניאדו

כל הזכויות שמורות לחברה המזרחית הישראלית

ההפצה מותרת ללא הגבלה ובלבד שיישמר התוכן המקורי של הגיליון בשלמותו.
כללי הציטוט המקובלים חלים על תוכן הגיליון בשלמותו. יש לקבל אישור בכתב מהחברה
המזרחית הישראלית לפרסום חומר מן הגיליון באכסניות אחרות.

להצטרפות לרשימת מכותבי החברה המזרחית יש לשלוח דוא"ל לכתובת orient@mscc.huji.ac.il.

ביכורי מחקר

שינוי זיכרון קולקטיבי של סכסוכים בלתי נשלטים

רפי נץ-צנגוט*

סכסוכים בלתי נשלטים (להלן 'סכסוכים') מאופיינים בהיותם, בין היתר, ארוכים, אלימים ביותר ונוגעים לנושאים המרכזיים בחשיבותם עבור הצדדים המעורבים. הצדדים לסכסוכים אלו יוצרים במהלכם זיכרון קולקטיבי של הסכסוך המתאפיין בחד ממדיות ובגישה חיובית ביחס לצד האֶחָד בסכסוך ושילית ביחס לצד היריב. לזיכרון כזה נודעת חשיבות רבה בקשר לסכסוך, מאחר שהוא מהווה את הבסיס הפסיכולוגי של היחס האנטגוניסטי ליריב; ככל שישתנה הזיכרון הקולקטיבי של הסכסוך ודמותו של היריב תהפוך לרב-ממדית, כך יגברו הסיכויים להתפייסות בין הצדדים ולפתרון הסכסוך.

הנושא של זיכרון קולקטיבי ככלל, ושל סכסוכים בפרט, זכה בשנים האחרונות לתשומת לב רבה בספרות המחקרית. זיכרון קולקטיבי באופן כללי מוגדר כאוסף ייצוגים של אירועי העבר אשר מאמצים באופן קיבוצי.¹ יש סוגים שונים של זיכרון קולקטיבי, ושניים מהמרכזיים שבהם הם זיכרון קולקטיבי פופולרי, המאומץ על ידי הציבור וניכר באופן הישיר ביותר באמצעות סקרי דעת קהל;² וזיכרון קולקטיבי רשמי, המאומץ על ידי המדינה וניכר בפרסומים רשמיים של המדינה, ספרי לימוד ושידורים בערוצי הטלוויזיה הממלכתית.³ ככל שהזיכרון הקולקטיבי של סכסוך ישתנה – כאשר יש בסיס עובדתי לכך – והיה פחות דיכוטומי, כאמור לעיל (למשל, יכלול פחות מידע שלילי לגבי הצד היריב), כך ירבו הסיכויים להתפייסות בין הצדדים.⁴ אולם למרות חשיבות הנושא של שינוי בזיכרון קולקטיבי של סכסוכים לא קיים בספרות מודל המתאר שינוי כזה.

ברשימה זו אציג פיתוח של מודל תיאורטי לשינוי זיכרון קולקטיבי של סכסוכים, ואדגים אותו ביחס לזיכרון הקולקטיבי הישראלי הרשמי על הנושא ההיסטורי המרכזי בחשיבותו במסגרת הסכסוך הישראלי-ערבי (להלן 'הסכסוך') – הגורמים להיווצרות בעיית הפליטים הפלסטיניים במלחמת 1948.

* רפי נץ-צנגוט (rafi.nets@gmail.com) הוא דוקטורנט בחוג למדע המדינה באוניברסיטת תל אביב ועמית 2006-7 במרכז מקמילן באוניברסיטת ייל, ארה"ב. עבודת הד"ר שלו, שינוי וקיבעון של הזיכרון הקולקטיבי הרשמי בישראל לגבי אירועי הסכסוך הישראלי-ערבי (1948—2004), נכתבת בהנחייתם של פרופ' גד ברזילי ופרופ' דניאל בר-טל.

¹ Wulf Kansteiner, 'Finding Meaning in Memory: Methodological Critique of Collective Memory Studies', *History and Theory*, 41, 2002, pp. 179-197

² David Middleton & Derek Edwards, *Collective Remembering*, London: Sage, 1997

³ Valerie-Barbara Rosoux, 'National Identity in France and Germany: From Mutual Exclusion to negotiation', *International Negotiation*, 6, 2001, pp. 175-198

⁴ Rafi Nets-Zehngut & Daniel Bar-Tal, 'The Israeli-Palestinian Intractable Conflict and Possible Pathways to Peace', in J. Kuriansky (Ed.), *Psychotherapy in a Region in Turmoil: Reconciliation between Palestinians and Israelis from a Psychological Perspective*, Westport, CT: Praeger, in press

הזיכרון הקולקטיבי הישראלי של הסכסוך הישראלי-ערבי

באופן כללי, לפחות עד סוף שנות ה-80 של המאה הקודמת, הזיכרון הקולקטיבי הישראלי (המכונה לרוב 'הציוני') של הסכסוך התנהל בהתאם למוכר בספרות, והציג את היהודים-ישראלים באופן חיובי מאוד ואת הערבים באופן שלילי מאוד. לגבי המקורות להיווצרות בעיית הפליטים הפלסטינים נטען כי הפליטים עזבו את יישוביהם ביוזמתם שלהם, בין השאר בגלל קריאות של מנהיגיהם ושל מנהיגי מדינות ערב כי יפנו את יישוביהם כדי שלא להפריע במהלך המערכה לצבאות מדינות ערב הפולשים. עוד נטען, כנגד האשמות הערבים – וכמרכיב מרכזי במסגרת הזיכרון הקולקטיבי הציוני – כי הכוחות היהודיים, ולאחר קום מדינת ישראל – הישראלים, לא גרשו את הפליטים.⁵

גישה זו החלה להשתנות בהדרגה מסוף שנות ה-80 של המאה הקודמת, עם פרסומיהם הראשונים של החוקרים המכונים לרוב 'ההיסטוריונים החדשים'.⁶ אלה ביקרו באופן כללי את ההיסטוריה הציונית של הסכסוך בהציגם את היהודים-ישראלים באור פחות חיובי ואת הערבים באור פחות שלילי. החוקר המרכזי מבין חוקרים אלו הוא בני מוריס וממצאיו המפורסמים ביותר הינם בנוגע למקורות היווצרות בעיית הפליטים. לדבריו היו סיבות שונות להיווצרות בעיה זו, לרבות עזיבה ביוזמת הפליטים עצמם, אולם חלק מהפליטים גורשו על ידי הכוחות היהודים-ישראלים.⁷

אפנה כעת לתיאור עיקרי המודל של שינוי הזיכרון הקולקטיבי של סכסוכים, תוך כדי הדגמתו על התהליך שהתרחש בישראל בנוגע לטענותיו של בני מוריס לגבי גירוש חלקי של הפליטים.

שינוי זיכרון קולקטיבי של סכסוכים: המודל ויישומו על היווצרות בעיית הפליטים

המודל המוצע מתאים באופן כללי לתיאור שינוי זיכרון קולקטיבי פופולרי ורשמי, בהתאמות מתבקשות, אך הדגמת המודל תעשה בהתייחס לזיכרון הקולקטיבי הישראלי הרשמי בנוגע לגורמים להיווצרות בעיית הפליטים. המודל כולל שישה שלבים של תהליך שינוי הזיכרון, שישה סוגי מוסדות הלוקחים חלק בתהליך ושש קטגוריות של משתנים רלוונטיים המשפיעים על תוצאות התהליך, אם כי התיאור שלהלן יתמקד בעיקר בשלבי התהליך, מפאת קוצר היריעה.

תהליך שינוי זיכרון קולקטיבי לא יכול להתחיל ללא קיום תנאי מקדמי (שלב '0' בתהליך) של קיומו של מידע חדש, אלטרנטיבי לאופן ההתייחסות לנושא הנדון במסגרת הזיכרון הקולקטיבי הרווח. למשל, המידע שבני מוריס חשף במחקריו לגבי גירוש חלקי של הפליטים. אם מידע חדש כזה קיים אך לא מתגלה (למשל, המידע נמצא במסגרת ארכיון הסגור לקהל הרחב) הרי שתהליך שינוי הזיכרון לא יחל. אם, לעומת זאת, המידע מתגלה במסגרת מחקר אקדמי,

⁵ דניאל בר-טל, לחיות בסכסוך: ניתוח פסיכולוגי-חברתי של החברה היהודית בישראל, ירושלים: כרמל (בדפוס).

⁶ דוד אוחנה ורוברט וויסטרין, 'מבוא: נוכחות המיתוסים ביהדות, בציונות ובישראליות', אצל אוחנה וויסטרין (עורכים), מיתוס וזיכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית, ירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר, 1996, עמ' 11—37; אילן פפה, 'סדר יום חדש ל"היסטוריה החדשה"', תיאוריה וביקורת, 8, 1996, עמ' 123—137.

⁷ Benny Morris, *The Birth of the Palestinian Refugee Problem, 1947 – 1949*, Cambridge: Cambridge University Press, 1988

דוגמת זה שנערך על ידי בני מוריס בתחילת שנות ה-80, הרי שהתהליך מתקדם לשלב [א] – הגילוי.

אם המידע החדש מתגלה אך לא נחשף בפני הציבור הרחב (למשל, במסגרת ספר היוצא לאור), הרי שהתהליך לא ימשיך. אם, לעומת זאת, המידע החדש נחשף לציבור, הרי שהתהליך יעבור לשלב [ב] – החשיפה לציבור. כך קרה ביחס לממצאיו של מוריס, שפרסם בין השנים 1985–1986 חמישה מאמרים, ובשנת 1988 ספר באנגלית – שכולם תיארו גירוש חלקי של הפליטים.⁸

אם המידע החדש שנחשף לא נדון באופן משמעותי במרחב הציבורי, הרי שהתהליך לא יתקדם. חמשת מאמריו של מוריס, אכן, כמעט שלא זכו לתהודה במרחב האקדמי או בתקשורת. אם לעומת זאת המידע זוכה לתשומת לב ציבורית, תהליך השינוי יתקדם לשלב [ג] – ההפצה. כך ארע ביחס לספרו של מוריס משנת 1988 (שתורגם לעברית ב-1991), כאשר כל העיתונים בישראל פרסמו מספר רב של מאמרים שתיארו את ממצאיו החדשים של מוריס, בעיקר לגבי הגירוש החלקי של הפליטים.⁹

תהליך השינוי ייעצר אם מוסדות המדינה יתעלמו לחלוטין מהמידע החדש. אם, לעומת זאת, יאומץ המידע, ולו על ידי קבוצת מיעוט בקרב מוסדות המדינה, כייצוג אותנטי ונכון של מהלך האירועים, יתקדם תהליך השינוי לשלב [ד] – קליטה חלקית, קרי – שינוי חלקי של הזיכרון הקולקטיבי הרשמי. כך ארע ב-1990 עם פרסומו של ספר הלימוד 'מגלות לעצמאות' במסגרת מערכת החינוך הישראלית, שהיה הספר הראשון ללימוד היסטוריה שתיאר, תוך התייחסות למחקרו של מוריס, גירוש חלקי של הפליטים.¹⁰

קבוצת המיעוט של המוסדות שאימצו את המידע החדש, או גורמים בתוך קבוצת המוסדות שלא אימצו את המידע החדש, עשויים להיות מעוניינים להרחיב את היקף קליטת המידע. מנגד, קבוצת המוסדות שלא אימצו את המידע החדש, או גורמים במסגרת קבוצת המיעוט של המוסדות שכבר אימצו את המידע החדש, עשויים להיות מעוניינים להקטין את היקף קליטתו. כך נכנס התהליך לשלב [ה] – התחרות, במסגרתו נדונה נכונות כל גרסה ונערך מאבק בנוגע להרחבת או הקטנת היקף קליטת המידע החדש במסגרת הזיכרון הקולקטיבי הרשמי. בנוגע למידע החדש בעניין גירוש הפליטים הדבר התרחש בערוצים ובאופנים שונים: עשרות מאמרים בעיתונות,

⁸ Benny Morris, 'The Crystallization of Israeli Policy Against a Return of the Arab Refugees: April-December, 1948', *Studies in Zionism*, 27, 1985, pp. 98-119; idem, 'Operation Dani and the Palestinian Exodus from Lydda and Ramle in 1948', *The Middle East Journal*, 40, 1986, pp. 82-109; idem, 'The Causes and Character of the Arab Exodus from Palestine', *Middle Eastern Studies*, 22, 1986, pp. 9-21; idem, 'The Harvest of 1948 and the Creation of the Palestinian Refugee Problem', *The Middle East Journal*, 40, 1986, pp. 73-95; idem, 'Yosef Weitz and the Transfer Committees, 1948-49', *Middle Eastern Studies*, 22, 1986, pp. 65-82; idem, *The Birth of the Palestinian Refugee Problem*, 1988

⁹ ראו למשל 'הפליטים – האם היה תכנון מוקדם?', *ידיעות אחרונות*, 10.5.1991; 'זו היסטוריה הטרנספרי', *דבר*, 19.2.1988; 'מסמך אינו הכל', *מעריב*, 19.4.1991; 'מעבר למחסומים הפסיכולוגיים – האם ישראל נולדה בחטא?', *הארץ*, 4.10.1991; 'על לידת בעיית הפליטים הפלסטינים', *על המשמר*, 13.5.1988.

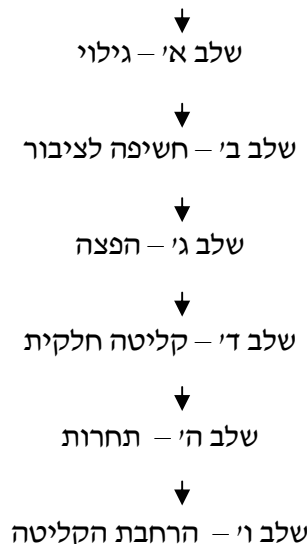
¹⁰ דוד שחר, *מגלות לעצמאות*, תל אביב: דקל, 1990

עשרות רבות של פרסומים אקדמיים (מאמרים, ספרים ופרקים בספרים), וכנסים ודיונים פנימיים במוסדות המדינה כגון משרד החינוך והכנסת.¹¹

אם תומכי המידע החדש נכשלים בתחרות, הרי שלא תתרחש הרחבה של קליטת מידע זה במסגרת הזיכרון הקולקטיבי. אם, לעומת זאת, הם מצליחים, ולו חלקית, במטרותיהם, התהליך ייכנס לשלב 'ו' – הרחבת הקליטה', קרי – הרחבת השינוי של הזיכרון הקולקטיבי הרשמי למוסדות אחרים של המדינה. כך ארע בישראל החל בשנות ה-90 ביחס לממצאיו של מוריס; במהלך שנות ה-90 יצאו לאור עוד ועוד ספרי לימוד בהיסטוריה ובאזרחות שתארו את הגירוש החלקי של הפליטים,¹² ובתוכנית התעודה היוקרתית 'תקומה', שהופקה בשיתוף עם משרד הביטחון לרגל מלאת 50 להקמת מדינת ישראל וסקרה אירועים מרכזיים בהיסטוריה הלאומית, צוין כי חלק מהפליטים גורשו בעת מלחמת העצמאות.¹³ כמו כן, בשנת 2005 פרסם גנזך המדינה ספר הכולל מבחר מסמכים הנוגעים לראש הממשלה המנוח יצחק רבין. בהתייחס לאירועי מלחמת העצמאות תוארה בספר גרסתו של מוריס על פיה תושבי הערים רמלה ולוד גורשו, ואף פורסם עותק ממברק שנשלח על ידי רבין למפקדים הישראלים המקומיים ובו הורה להם לגרש את תושבי שתי הערים הללו.¹⁴

תרשים המודל:

שלב 0 – תנאי מקדמי: קיום מידע חדש/אלטרנטיבי

¹¹ אוחנה וויסטרין, שם, עמ' 21; פפה, שם, עמ' 123; אייל נווה ואסתר יוגב, היסטוריות – לקראת דיאלוג עם האתמול, תל אביב: בבל, 2002, עמ' 189–196.

¹² Elie Podeh, *The Arab-Israeli Conflict in History Textbooks (1948-2000)*, Westport, CT: Bergin & Garvey, 2002; R. Firer & S. Adwan, *The Israeli-Palestinian conflict in history and civics textbooks of both nations*, Hanover: Verlag Hahnsche, 2004

¹³ אביעד קליינברג, תקומה – חמישים השנים הראשונות, ירושלים: רשות השידור הישראלית, משרד הביטחון, כתר, 1998.

¹⁴ ימימה רוזנטל, יצחק רבין: ראש הממשלה של ישראל 1974–1977, 1992–1995: מבחר מסמכים מתקופת חייו, ירושלים: גנזך המדינה, 2005.

להלן אפרט בקצרה על המוסדות המעורבים בתהליך והמשתנים הרלוונטיים לו. ששה מוסדות מרכזיים מעורבים בתהליך שינוי הזיכרון וקובעים את תוצאותיו: האקדמיה, התקשורת, מוסדות המדינה, ערוצי תרבות (כגון ספרות, קולנוע, שירה), ארגונים לא ממשלתיים והציבור. חלק מהמוסדות מעורבים בכל שלבי התהליך וחלקם רק בחלקו. לחלקם יש תפקיד חשוב יותר בשלבים מסוימים. למשל, לאקדמיה תפקיד חשוב בשלבי הגילוי, החשיפה והתחרות (במסגרת ויכוחי היסטוריונים), לתקשורת יש תפקיד חשוב במסגרת שלב ההפצה, ופחות מזה לערוצי התרבות. למוסדות המדינה תפקיד חשוב בשלב התחרות.

מעבר לכך זוהו במודל תשעה עשר משתנים הרלוונטיים לתהליך השינוי ומשפיעים על חלק משלבו או על כולם. משתנים אלה חולקו לשש קטגוריות: מאפייני המידע החדש (למשל, עד כמה הוא סותר את המידע הישן); מאפייני תהליך השינוי (למשל, מידת האמינות והמומחיות של הגורם המגלה ו/או החושף); מאפייני המדינה בה מתרחש התהליך (למשל, האם המשטר בה הוא דמוקרטי או סמכותני); מאפייני הצד היריב לסכסוך (למשל, האם התרחש במסגרתו שינוי של הזיכרון הקולקטיבי שלו של הסכסוך); מצב הסכסוך (למשל, האם נחתם הסכם שלום); ולבסוף ההקשר הבינלאומי (למשל, עמדת הקהילה הבינלאומית לגבי פיוס והיסטוריוגרפיה ביקורתית).

לסיכום, שינוי של זיכרון קולקטיבי של סכסוכים הוא מרכיב חשוב בקידום יכולת הצדדים לסכסוכים להגיע להסכמי שלום ולהתפייס ביניהם. המודל שהוצע לעיל יכול לשמש מסגרת לניתוח שינויים בזיכרון קולקטיבי של סכסוכים. מעניין לראות, בהקשר זה, כי החל בשנות ה-90 של המאה הקודמת הזיכרון הקולקטיבי הישראלי הרשמי השתנה, בחלקו לפחות, ביחס לבעיה הסבוכה ביותר על סדר היום הישראלי-פלסטיני והישראלי-ערבי בכלל, הלא היא בעיית הפליטים. בכל הנוגע לגורמים להיווצרותה של בעייה זו הזיכרון הקולקטיבי הישראלי הרשמי כיום הוא רב ממדי בהשוואה לעבר, באמצעו באופן חלקי את העמדה כי חלק מן הפליטים גורש.

חזרה לתוכן העניינים